

Թեթևերեակներէ բաժանման տեղում: Խորանները զարդերի պէս ներկայացնում են ամենատարբեր ձևեր: Ոսկին քիչ է գործածած և այնքան էլ լիայլուն չէ:

Գլխաւոր Յիշատակարանի կորստեան պատճառով ձեռագրի գրութեան տարին և տեղը որոշել չենք կարող: Գաղիկը Կարոտմ թագաւորել է մինչև 1064 թիւը. կարող է մինչև այդ ժամանակը և Կարս քաղաքում գրել տուած լինի. բայց անհաւանական չէ, որ ձեռ. պատրաստել է տուել Փոքր Հայքում, իւր բնակութեան նոր միջավայրում, ուր զրկուած դրական իշխանութիւնից, կրօնաւորական հակումներով աւելի էր տրամադրուած: Ձեռ. արուեստի ծագումը ճշգիւ որոշելու խնդրում նրա գրութեան տեղը խիստ կարեւոր է: Հայկական մանրանկարչութեամբ պարագողը յատուկ ուշադրութեան պիտի առնի Գաղիկ Ա. առանձնապէս, երբ իւր ուսումնասիրութեան խնդիր զարձնի զարդարների կամ կենդանադրերի վրայ: Այս ձեռ. մեր առաջ ունինք դեռ ևս այն շրջանը, երբ տառը զարդարող մարդու, թռչնի կամ կենդանու նկարները միացած են իրար հետ պարզ գծերով, տառն ու կենդանին իրանց իսկական կերպարանքով:

Միտոպ եպիսկոպոս.

ԲԱԴԱ ԳԻՆՂԻ ԱՆԵՐՈՒՄԸ

Բ.

1905 յուլիչ բուականը, նախապատրաստութիւններ. Բեօուգ Աղայ Կարաբեգովի այցը Բաղային. Ալլահեար բեգ Զուլպագարովը եւ նրա նասաակաց դիրքը:

1905 թուի փետրվարեան արեւնահեղ ընդհարումն թուրքերի և հայերի միջև Բաղում հայ կեանքի մէջ յեղաշրջումն առաջացրեց, և այդ թուականը Անդրկովկասեան հայ ազգաբնակչութեան համար մի յուզիչ և ցնցող տարի էր: Հասարակաց կեանքը գիւղերում և քաղաքներում աննկարագրելի շարժման մէջ էր. մանաւանդ գիւղերում բնակչութեան երիտասարդ մասը արթնութեան մէջ էր: Ապագայի և այն մօտիկ ապագայի վերայ նայում էր խիստ խոթողադէմ, սպասում

էր մըրկայոյդ լիթորիկ, որի խտառութեան աստիճանը գեռ-
ևս մութն էր, խաւար էր նրա համար իւրեւ մշուշով ծած-
կուած տեսարան:

Ուստի նա, այդ երկտասարդ մասը, անդադար երերման
մէջ, ժողովներ էր կազմում իւրաքանչիւր գիւղում, խորհրդ-
դակցութիւններ էր կառարում, պատրաստութիւններ էր
տեսնում, դիմադելու թուրքերի յարձակմանը, որ վաղ թէ
ուշ տեղի էր ունենալու, որով գոյութեան ու պատուոյ խըն-
դիւրը պէտք է առաջ դար և լուծուէր: Նա պատրաստում էր
կարծես զոհելու իւր կեանքն անգամ այդ գոյութեան և պա-
տուոյ համար, որպէս զի ապացուցանի, թէ հայ ազգը այնպէս
էլ թուլամորթ ու վախկոտ չէ, ինչպէս ուրիշները կարծում են.
ցոյց տայ՝ որ եթէ մի ձեռքով գութանի մաճն է բռնում, գիտէ
ու ընդունակ է միւս ձեռքով իրան պաշտպանել:

Սակայն տեսածներէս և գիտցածներէս նայելով՝ ինքնա-
պաշտպանութեան համար մտածող այդ մարդիկ մտքներով
չէին անցկացնում թուրք հարեանին դարեւոր յիշելիմ թշնամի
կարծել և ձգտել նախապարձակ լինելու:

Ես ինքս անձամբ տեսել եմ երկու անգամ այդպիսի միա-
համուռ և համագիւղական ժողով և խորհրդակցութիւն օր ցե-
րեկով՝ քացօդհայ դաշտում: Այնպէս էր զգաստ և լարուած
տեսածս գիւղական ժողովուրդը, որ եկեղեցու երկու երեք
անգամ անկանոն (ոչ որպէս ժամահրաւէր) քաշած զանգի
ձայնը լսելով՝ իսկոյն հաւաքւում խմբւում էր, գիւղի հեռաւոր
և մօտաւոր անկիւններից դէպի որոշեալ ժողովատեղին... ուր
խօսակցութիւնը պատուում էր միայն և միմիայն կազմ և պատ-
րաստ լինելու ինքնապաշտպանութեան համար . . . :

Սակայն հասակաւորներից կային այնպիսիներն, որոնք շատ
բանի անգիտակ՝ տհաճութեամբ էին նայում այդ իրարանց-
ման վերայ, նախատում ու պախարակում էին երիտասարդ-
ների այս իրարանցումն. դրանք մինչև տնգամ արգելք
էին հանդիսանում նախապատրաստութեան դիմողներին, հա-
ւատացնելով՝ որ 1825-27 թուի ռուս-պարսկական պատերազ-
մից դէսը, քանի որ ռուսը տիրում է այս երկրին, լսուած ու
տեսնուած բան չէ, որ տարբեր ցեղերի ժողովուրդները հա-
մարձակութիւն ստանան օր ցերեկով ձեռք բարձրացնելու իրար
վերայ. սակայն այդ թերահաւատներն անգամ, նոյն իսկ հա-
կառակ իրանց կարծիքին գիտէին և տեսնում էին, որ թուրք
ազգաբնակիւթիւնը լիովն է իւր յարաբերութիւնը հայերի
հետ, մի տեսակ խորթացել է, հեռացել է աշնայութիւն-
նից, և ի ընէ զինուած լինելով՝ աւելի է զինւում:

Այս հասակաւորները զիմադրելու պատրաստութեան համար նիւթական օժանդակութիւն ղլանում էին, ոչ թէ ժլատութեան պատճառով, այլ որ հաւատ ունէին, թէ մի կողմից կառավարութիւնն ու միւս կողմից կալուածատէր Ալլահեար բէկ Զուլֆատարովը չեն թոյլ տալ, որ թուրքերը յարձակում դորձեն:

Տարաբաղդաւար Բաղայի պատրաստութիւնը կիսատ էր, չկար միութիւն, չկար մի զօրեղ անձն, որ կարող լինէր գործի գլուխ կանգնելով միացնել բոլոր ուժերն ու խիստ կարգի տակ դնէր բոլոր հասարակութիւնը... Այս լարուած դրութիւնը տեսնելով երիտասարդները, որոնցից ոմանք անձամբ տեսել էին Բաղուի փետրվարեան և օգոստոսեան սարսափները, հետեւելով չարդախութեանց օրինակին՝ պատրաստ լինելը անհրաժեշտ էին համարում: Բայց Զուլֆատարով Ալլահեար բէկը Բաղացիներին հանդատացնում էր ասելով. «Բաղան իմն է, Բաղան ձեռքիցս չեմ գցիլ, Բաղացիներն իմ հարադատներն են, օտար մարդ չի վատահանալ մօտենալ նրան և այլն»: Սոյն այս Ալլահեար բէկը 1905 թուի սեպտեմբերի 11-ին, Ղազախի դաւառապետ Առնոլդիի մօտ, ճաշկերոյթի կենացների ժամանակ, հաւատացրել էր գաւառապետին, որ իրանք բէկերը չեն թոյլ տալ, որ Բաղայի շրջակայքում ընդհարում առաջանայ*:

Տաք գլուխ երիտասարդների խմբերը, «դաշնակցական» անունի տակ, որ շատ տեղ յառաջընթաց էին լինում գիւղական հասարակութիւնների մէջ, կազմակերպում էին նրանց, ծրագրեր էին տալի ու ղեկավար էին հանդիսանում, ընդհակառակը Բաղայի վերաբերութեամբ մեծ անհողութիւն էին ցոյց տալի: Բաղան թողել էին տեղական բնակիչների կամքին: Նրանք միայն մի անգամ երեւցին, մի ցոյց արին և ապա անդառնալի անհետացան:

Այդ 1905 թուի Օգոստոսի կիսին էր. մի խումբ տաք գլուխ երիտասարդներ, իրանց խմբապետով եկան Բաղայ, երեք օր մնացին, լաւ լաւ պատիւներ ստացան, շրջապատեցին իրանց Բաղայի երիտասարդներով ու պատրաստում էին անցնել Ղազախի դաւառի Շամշադին դաւառամասի Ղուլալի գիւղը: Բայց նախքան Բաղայից հեռանալը այդ երիտասարդները չտանելով հարեան գիւղերից եկած երեք թուրքերի ներկայութիւնը, կամ գուցէ համարելով նրանց լրտես, որ զննում էին իրանց շարժումները, գիւղից դուրս հանեցին:

Հաւանական է, որ այս երեք թուրքերն արդէն մինը հաբիւր շինելով, սկսեցին պատմել թուրք հասարակութիւն-

ների առաջ իրանց տեսածները, եկեղոր երիտառարգների և տեղական խմբերի պատրաստութիւնը: Իսկ եկեղորները տեղական երիտառարգներին հետ կազմելով 80 հոգուց պատրաստ մի խումբ օր ցերեկով, պատերազմական կարգով շարժուեցին դէպի Շամշադինու Ղուլալի գիւղը, և անցնելով Բագլի գետի կողմաճ գիւղից, ուր սուրբում են Զիւլֆատարով եղբայրներն ու նրանց ազգականները, Աղբուլաղ թուրքաբնակ գիւղի դիմացը մի բլուրի գագաթից 2—3 անգամ համազարկ տուին օգում, և յետոյ գնացին Ղուլալի, իսկ Բագաջիները վերադարձան իրանց գիւղը:

Կասկած չկայ, որ այս ցոյցը դիտաւորեալ էր և արդէն տարածուեց թուրքերի մէջ, որոնք աւելի սկսեցին վերահսկել հայերի շարժմանը, գոնէ այդպէս են կարծում հայերը, ըստ որում այս դէպքից յետոյ, այլ ևս ոչ մի թուրք չէր երևում Բագաջում: Մի քանի օր անցած, երբ գիւղի եկեղեցում Յարութիւն Խալաթեանի ննջեցեալների յիշատակին պատարագ էր մատուցուում և այդ օրը ժամարար քահանան բեմից պէտք է կարգար Վեհափառ Կաթուղիկոսի կոնդակը և Կովկասի Նէյսիւիւ-Իսլամի յորդորը՝ որ հայ ու թուրք հաշտ ապրեն միմեանց հետ, յանկարծ մտաւ եկեղեցի ու կանգնեց առաջին դասում, շրջապատւած իւր 10—12 թիկնապահ թուրքերով տեղական կառնածատէր Եօխարի Այիւլուեցի հայախօս Բէօուգ աղայ Կարաբէգովը, 52—55 տարեկան մարդ, որին պատուելու համար իսկոյն առաջարկեցին աթոռ և նա բազմեց հայ եկեղեցում սուրբ պատարագի ժամանակ:

Ժամարար Մեսրոբ քահանան կարգաց Վեհափառի կոնդակը և ապա Նէյսիւ-Իսլամի յորդորը, բացատրեց նրանց միտքն ու նպատակը նախ հայերէն և ապա թուրքերէն, որ հասկանալի լինի Կարաբէգովի ուղեկիցներին: Եկեղեցուց դուրս Կարաբէգովը շնորհակալութիւն յայտնեց քահանային և ապա ինքն էլ խաղաղասիրական յորդոր կարգաց ժողովրդին ու քահանայի և ժողովրդի հետ իւր թուրքերով հանդերձ հրաւիրուեց Յարութիւն Խալաթեանի տունը հացկերոյթի, ուր նա նստեց հայերի հետ մի սեղանի և կերու անխտիր, իսկ միւս թուրքերի համար առանձին սեղան մորթեցին և առանձին ճաշ պատրաստեցին: Այստեղից Կարաբէգովն իւր խմբով անմիջապէս գնաց Ալահեար բէգ Զիւլֆատարովի մօտ, որ բնակուում է Գեշիշ-Քեանդ թուրք գիւղում, իւր սեպհական տանը, Բագաջից 5—6 վերստ հեռու դէպի հարաւ:

Բէօուգ աղայի այցը հայերը ընդունեցին իբրեւ մի միջոցի մօտոյ ծանօթանալու հայերի արամադրութեանը երիտառարգ-

ների խմբի հրահանգ յետոյ և անուս միայն բարեացակամ վերաբերմունք: Դաւառական ոստիկանական պաշտօնեաները, երկատարգնների խմբի յայտնի ցոյցից յետոյ շուտ շուտ խուզարկութիւններ սկսեցին անել Բաղայում և զէնքեր էին պահանջում: Բաղացիք ազատուելու համար հաւաքեցին մինչև 25 հին ձեռի հրացան և յանձնեցին պրիստաւին, որի ընտելութիւնը Գեօրգիւմ է, 30 վերստ հեռու Բաղայից:

Բաղացիք դրոշից զէնք կամ այլ պատերազմական մթերքներս բերել անկարող էին. որովհետև Բաղան շրջապատուած է բազմաթիւ թուրք դիւղերով: ամենամօտիկ հայաւնակ դիւղը Զարգախուն է, որ ունի 20 վերստ երկաթուղու Զաքամի կայարանը 14—15 վերստ հեռու են: Իսկ շրջապատի թուրք ազգաբնակիւթիւնը խիստ աչալըջութեամբ վերահսկում էր՝ որ դրոշից զէնք չմտնի Բաղայ գիւղը:

1905 թուականի հոկտեմբերն էր: Հասարակութիւններէ մէջ բերանից բերան թռչող սուտ կամ ուղորդ լուրերով լցուել էր օդը և մարդկանց դադար ու հանգիստ չէր տալի: Այս և այն տեղ խմբուած մարդիկ խօսում էին միայն օրուոյ անցքերի վերայ, թուրքերի պատրաստութեան վերայ, աւազակների շարժման վերայ, այլ նիւթ չկ'որ խօսելու: Մի տեսակ անորոշ դրութիւն էր ստեղծուել բաղացոց համար, էլ չգիտէին, թէ ինչ գալոց է պատրաստուած նրանց գլխին. Ոչ մի գործ չէին կարողանում կատարել, ոչ մի տեղով չէին կարողանում հեռանալ, դիշեր ցերեկ անդադար մտածելուց քունն աչքներից կորել՝ հեռացել էր: Ամեն տեսակ լուրեր, յուսալի թէ յուսահատ, մինը 20 շինելով հաղորդում էին իրար և անորոշ դրութիւնն աւելի բարդւում, զարգանում էր...

Անցու հոկտեմբերը. հասաւ նոյեմբերը. մարդիկ աւելի ջղայնացան. լուրերը բարդուեցին և ընտելիչները երբեքում էին յուսոյ և յուսահատութեան մէջ: Ոմանք հաւատացնում էին, թէ բարեխնամ կառավարութիւնն երբէք չի թոյլ տալ ընդհարում: Ոմանք և գուցէ մեծամասնութիւնը, լիովին ապաւինել էին Ալլահեար բէգ Զիւլփապարովին և հաւատացած էին, որ սա անթիւ կապերով կապուած Բաղայի հետ, երբէք չի թոյլ տալ, որ իւր հաւատակիցները որ և է վնաս հասցնեն հայ հաւատարիմ դիւղին. Մի այլ խումբ՝ յոյսը չկորելով որանից կամ նրանից, աւելի յոյս էր գնում իւր վերայ, իւր ոյժի ու կազմակերպութեան վերայ...

Զիւլփապարովները մեծ և բազմանդամ տոհմ են, որոնց պարագլուխն է Ալլահեար բէգը: Սա իւր գերդաստանով ընակ-

ւում է Բաղայից 5 վերստ հեռու, հարաւ, Խըննալու գիւղի Քեշիշ-քեանդ մասում, իսկ միւս Զիւլգադարովները, նոյնպէս Բաղայից ոչ հեռու 4—5 վերստաչափ կազմել են մի առանձին գիւղ միմիայն բէգերից բաղկացած և այդ պատճառով կոչւում է Բագ-լի գ: Նրանք հարուստ կալուածատէրեր են, ունին հողեր, անտառներ Զագամ գետի հովտում և այլն:

Ալլահեար բէգը 60—62 տարեկան է, բարձրահասակ, լիքը, առողջակալմ, հաստ և երկայն քթով, դեղնականաչ փայլուն աչքերով, սակաւախոս, ձախ ոտից յիօրը ինչ կադ: Հաղնում է սովորաբար շերքեղի երկայն կապայ. (շերքեղի) վրայից սակաւատ քամար և արծաթապատեան խէնչալ, սիրում է որսորդութեան գնալ բարակ շներով (թաղի) և բաղէով. ճանապարհ գնալիս շրջապատում է իրան միշտ թիկնապահներով: Պրագէտ է ռուսերէն, և պարսկերէն, հասկանում է հայ լեզուն: Նրա ազգեցութիւնը անուել ևս մեծանում է նրա պաշտօնական գիրքով և այն յարաբերութեամբ, որ ունի բարձրաստիճան պաշտօնեաների հետ:

Լայնատարած արօտատեղեր ունենալով՝ պահում՝ զարգացնում և կատարելագործում է ձիանց լաւ տեսակներ, և որանցով շատ անգամ փայլում է հասարակաց կրկէսներում և նրա լաւ տեսակի ձիաները շատ անգամ տանում են առաջնակարգ թանկագին մրցանակներ:

Փանձակի նահանգում առաջաւոր բէգերի շարքումն է և, իբրեւ ազգեցիկ մարդ, մեծ համարումն ունի բէգերի և հասարակ դասակարգի մօտ: Հասարակաց գործերին և շարժմանը կարող է ցանկացած ընթացքը տալ:

Ալլահեար բէգի տեղական ազգեցութիւնն այնքան մեծ է ժողովրդի վերայ, որ թուրք և հայ հաւասարապէս հնազանդւում են նրան: Եւ նրա կալուածում ապրող թուրք գիւղացիները կամովին կատարում էին այնպիսի պարտականութիւններ, որից ազատ պէտք է լինէին 1861 թուի փետրվարի 19-ին ազատական բարձրագոյն հրովարտակով:

Բաղացիները, որ օգտւում են պետական հողերով և ոչ մի կապ չունին կալուածատէրերի հետ, չէին կարող դուրս գալ Ալլահեար բէգի համատարած ազգեցութեան տակից: Վարի, հնձի, խոտհարքի ժամանակ հով էին անում (կոչ) բէգի կողմից և տունը մի մարդ մի օր գնում՝ աշխատում էր Ալլահեար բէգի հողերում: Հարուստներն ու արտօնեալները (քահանայք և շն.) վարձում էին իրանց փոխարէն մարդիկ և ուղարկում էին բէգի հովին մասնակցելու: Բէգի կողմից նշանակած վերահսկիչները միշտ ծանուցում էին տալի բէգին, եկողի ու

չեկողի մասին, չեկող չէր լինում, որովհետեւ բոլորն էլ համոզուած էին, թէ երբ և իցէ կարելի կունենար բէգի մօտ, ըստ որում բէգը ամենի կարելիք գոհացնում էր. մէկը դրամի պէտք ունի, մի ուրիշը վէճ, կամ ստանալիք ու չէ կարողանում ստանալ, կամ փորձանքի է հանդիպել, ուրեմն պաշտպանութիւն է որոնում իշխանութեան առաջ բէգի միջնորդութեամբ. մէկի ապրանքն է գողացուած, բէկը հնարաւորութիւն ունի գողունքը գտնել տալ և յանձնել տիրոջը և չնայ Մահմետականներին համար մզկիթները և նշանաւոր օջաղները անձեռնմխելի ապաստարաններ են. Զիւլֆադար բէկերի տունը որպէս օջաղ ապաստարան էր հալածուածների համար, լինէին գրանք յանցագործներ, աղջիկ առեւանգողներ կամ բաղդից հալածուածներ:

Այս իրողութիւնը հին է, պատմական է ու յատուկ է շատ բէգերին և խաներին Անդրկովկասում, որով և պաշտպանւում է բէգերի հասարակաց ազդեցութիւնը:

Երբ կառուցւում էր Թիֆլիզ-Բագու երկաթուղին, երկու կայարանի-Ջաղիամ և Դալար տարածութեան փայտէ ձողերը (չալալները) կապալով վերցրել էր Ալլահեար բէգը իւր անտառից մատակարարելու: Բաղեցիք և միւս գիւղերի թուրք բնակիչները յօժարակամ իրանց ապրանքով երկու օրով անտառից փայտ էին հասցնում երկաթուղի:

Այսպէս էր Ալլահեար բէգի անսահման ազդեցութիւնը երկու ազգաբնակչութեան վերայ էլ ու այս կարգերը հայերի վերաբերութեամբ թագաւորում էին նախքան Բաղայի աւերումը:

Եթէ Բաղայի հայ ժողովուրդը միշտ տրամադիր էր գործ դնելու բէգի օգտին իւր պատրաստականութիւնը, հնազանդութիւնը և աշխտատանքը, ապա ուրեմն նա հիմ չունէր երկբայելու, որ իւր պաշտպանը, հովանաւորը, տէրը, իշխանն Ալլահեար բէգն է, որ անկեղծ են նրա խօսքերը թէ «Բաղան իմն է, Բաղան ձեռքից չեմ թողնիլ, բաղացիք հաճադատներս են և ին»։ ուրեմն նա, դոնէ իւր օգտի համար, չի թողլ տալ, որ Բաղայի կողոպուտն ու աւերումը տեղի ունենան:

Ամէն անգամ, երբ Ալլահեար բէգը գալիս էր Բաղայ կամ անցնում էր նրա միջով, միշտ իջնանում էր իւր ամենամօտիկ ծանօթ-բարեկամ Յոհաննէս Շուշանեանցի տանը և գրտնում էր արժանաւայել հիւրասիրութիւն տան տիրոջ և հասարակութեան կողմից:

(Շարունակելի).

Քաջբուռնի